

Civilt och militärt i det tidigmoderna Finland

Petri Talvitie & Juha-Matti Granqvist (eds.), *Civilians and Military Supply in Early Modern Finland*, 305 s., Helsinki University Press, Helsinki 2021. (Digital version fritt tillgänglig, <https://doi.org/10.33134/HUP-10>.)

IANTOLOGIN *Civilians and Military Supply in Early Modern Finland* medverkar åtta av militärhistoria intresserade historiker som har Helsingfors universitet som en annan gemensam nämnare. Redaktörerna berör det problematiska motsatsparet civil–militär i bokens introduktionskapitel. De betonar med all rätt att de två separata sfärer som begreppen i dag utgör saknade motsvarighet under tidigmodern tid då de tvärtom var tätt sammanbundna med varandra under såväl freds- som krigstid. De uppfattades i själva verket inte som två sfärer, något som Maria Sjöberg lyfter fram i antologin *Sammanflätat. Civilt och militärt i det tidigmoderna Sverige* genom att konstatera: ”Allt var militärt, så även det civila. Men det militära var samtidigt civilt.” En av de första gångerna vi möter ordet civil i svenskan är i Gustav II Adolfs krigsartiklar 1621 men då för att avgränsa civila ärenden från kriminella. Först på 1700-talet började civil användas för att beteckna det som inte var militärt och så småningom upprättades en boskillnad mellan civilt och militärt också inom militära organisationer. Vi gör således strängt taget visst våld på verkligheten genom att använda begreppsparet civilt–militärt i fråga om tidigmoderna förhållanden, men – som så ofta inom historieforskningen – finns det inget bättre alternativ.¹

Antologin *Civilians and Military Supply in Early Modern Finland* uppmärksammar det samspel som uppstår mellan civilt och militärt i de arrangemang som syftar till att förse den senare sfären med nödvändigt underhåll. De frågor som ställs handlar om vilken roll grupper som borgare, bönder och olika entreprenörer spelade för försörjningen genom att bidra med mat, dryck och logi eller andra omistligheter, såsom krut och

1. Maria Sjöberg, 'Hur det civila blev kvinnligt – och det militära manligt', Maria Sjöberg (red.), *Sammanflätat. Civilt och militärt i det tidigmoderna Sverige*, Opuscula Historica Upsaliensia 40 (Uppsala 2009), s. 131–150.

krediter, och vad hithörande uppgifter tillförde medlemmar av sådana grupper. Finland står i fokus som en del av det svenska riket och en återkommande problematik i uppsatserna är vilken betydelse det hade att Finlands befolkning var liten, utspridd över ett stort område och levde i ett klimat med långa bistra vintrar. Redaktörerna hävdar att den här problematiken är mer understuderad än den tidigmoderna militära rekryteringen. Undertecknad är på den här punkten av annan mening, men varför jag är av den uppfattningen kräver ett större utrymme än vad en recension tillhandahåller.

Eftersom publikationen är på engelska och således riktar sig till en publik med begränsade insikter i forskning om finska förhållanden är det trist att märka att en rad relevanta forskningsinsatser aldrig synliggörs i vare sig inledning eller uppsatser. Det hade varit på sin plats att utöver Christer Kuvajas och Martin Hårdstedts doktorsavhandlingar nämna åtminstone Ali Pylkkänens dissertation² om det äldre indelningsverket vilket i hög grad avsåg att täcka behovet av avlöning och förnödenheter inom den militära sfären, Ulf Sundbergs³ som pekar på försörjningen som en akilleshäla i det svenska fasta försvaret under stora nordiska kriget, Jussi Jääskeläinens⁴ och Jaana Luttinens⁵ respektive doktorsavhandling om lokalsamhället under finska kriget 1808–1809 och därtill också Onni Korkiakangas⁶ avhandling om försörjningen av Karl XII:s fältarmé som ett tidigt uttryck för ett intresse för militärt underhåll. Dessutom berör all den forskning som kommit Klubbekriget till del mer eller mindre ingående militär in- kvartering i form av borgläger.

Jaakko Björklund ger i sin uppsats en inblick i det avhandlingsprojekt han arbetar med gällande militära entreprenörer inom den svenska krigsmakten under ett av de mer bortglömda svenska stormaktskrigen, nämligen det ingermanländska kriget 1609–1617. Uppsatsen ger vid handen att hans avhandling kommer att bli nydanande och kommer att läsas med stort intresse av alla som ägnar sig åt äldre militärhistoria. Han visar nämligen hur officerare, svenska såväl som utländska, fick en förmedlande roll

-
2. Ali Pylkkänen, *Talonpojan vainiolta sotilaan ruokapöytäan. Tilojen ja niiden verojen osoittaminen sotilaille ja heidän perheillensä Suomessa 1636–1654* (Helsinki 1996).
 3. Ulf Sundberg, *Swedish Defensive Fortress Warfare in the Great Northern War 1702–1710* (Åbo 2018).
 4. Jussi Jääskeläinen, *Paikallisyhteisö resurssina ja tuhojen kohteena. Venäjän armeijan logististen ratkaisujen seuraukset Suomen sodassa 1808–1809* (Åbo 2011).
 5. Jaana Luttinen, ”Miltä meistä tuntui, ei arvaa kukkaan”. *Sodan kuormittavuus ja kriisinkestävyyden lisälmen pitäjän kotitalouksissa 1800-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä* (Jyväskylä 2019).
 6. Onni Korkiakangas, *Kaarle XII:n kenttäarmeijan huolto sotaretkillä vuosina 1700–1701 manneurooppalaisten huoltojärjestelmien näkökulmasta* (Helsinki 1974).

i en situation då statsmaktens förmåga att hålla sina soldater med lön och förnödenheter var svag. De krediter de militära entreprenörerna kunde presterat eller förmedla kom att gynna både dem själva och den svenska kronan. Via entreprenörerna kom kronan åt resurser som i annat fall inte skulle ha kunnat mobiliseras och krediterna förhindrade en militär kollaps. För entreprenörernas del innebar krediterna att de tog stora risker vilka i bästa fall på sikt gav god ekonomisk utdelning.

Befolkningen i staden Nyen längst inne i Finska viken måste tidigt under stora nordiska kriget lämna sin hemstad för att som flyktingar i eget land slå sig ned i städer som Viborg och Helsingfors. Kasper Kepsu visar hur borgare från Nyen också på de här orterna, tack vare sina internationella nätverk och sin kommersiella kompetens, kunde fortsätta som viktiga varuleverantörer och långgivare till den svenska kronan i en situation då behovet av improvisation var stort.

Petri Talvitie gör en intellektuell saltomortal och granskar skatteköpen inte på gängse sätt ur köparens utan ur säljarens perspektiv. Han undersöker således utförsäljningen av rätten att som skattehemman inneha ett gårdsbruk som varit kronojord. Han kan visa hur nära försäljningen var knuten till krigs ekonomin eller hanteringen av en krigsskuld. Ur ett statsfinansiellt perspektiv hade skatteköpen en marginell betydelse.

Framställningen av salpeter vid kronans salpeterbruk i den östra riksdelen under sent 1500- och tidigt 1600-tal tas upp till behandling av Mirkka Lappalainen. Ämnet är väl valt med tanke på antologins tematik eftersom sjudningen i det här skedet byggde på att bönderna var ålagda att leverera såväl bränsle som salpeterjord till något av bruken. Lappalainen gör gällande att tillverkningen av salpeter är ”nästan bortglömd” av forskarna i alla länder, Finland och Sverige inklusive, vilket enligt henne är anmärkningsvärt då salpeter är huvudingrediens för det i krigföringen oundgängliga svartkrutet. Mycket återstår ännu att problematisera och reda ut men produktionen av salpeter är ingalunda så bortglömd som Lappalainen gör gällande. Thomas Kaiserfeld har utförligt behandlat salpetersjudningen i Sverige, Finland inklusive, under 1700-talet,⁷ och för Danmarks del föreligger sedan 1995 Ebba Waabens postumt utgivna stora undersökning om

7. Thomas Kaiserfeld, *Krigets salt. Salpetersjudning som politik och vetenskap i den svenska skattemilitära staten under frihetstid och gustaviansk tid* (Lund 2009). För ett rätt långvarigt men alltjämt i liv varande forskningsintresse se Nils Erik Villstrand, 'En sjudande patriot. Kapten Carl Teodor Edman (1771–1820), krigen och salpetern', Tom Gullberg & Kaj Sandberg (red.), *Medströms, motströms. Individ och struktur i historien* (Helsingfors & Stockholm 2005); Britt-Marie Villstrand & Nils Erik Villstrand, 'Svensk salpeter till varje pris – om lador, konsulter och "sjudande patrioter" efter 1809', *Aktuellt om historia* 2017:1, s. 45–55 och Britt-Marie Villstrand, 'Salpeter och migration. Österbottniska salpetersjudare i Sverige efter 1809', *Genos* 2020:4, s. 229–239.

de danska salpetersjuderianläggningarna under Kristian IV:s tid.⁸ Eftersom den danska kronans salpeterbruk drevs på samma premisser som kronobruken i det svenska riket skulle Lappalainen ha haft goda möjligheter till jämförelser. Inte heller i Danmark lyckades nämligen krigsmakten täcka sitt behov av salpeter genom ett antal industriella anläggningar i statlig regi.

För Danmark-Norges del blev lösningen i huvudsak inköp på en internationell marknad medan man i Sverige gick in för en omläggning där sjudarna blev rörliga och salpeterjorden stationär. Böndernas leveransskyldighet omvandlades till en skatt och kungliga sjudare reste inom ramen för ett salpeterindelningsverk runt, bröt upp golven i stall och fähus för att komma åt salpeterjorden och genomförde sjudningar hos bönderna. I ett ännu senare skede tog bönderna själva hand om sjudandet, som underlättades tack vare särskilda salpeterlador som gav en bättre tillgång på salpeterjord.

Lappalainen gör gällande att salpetersjudandet minskade på mängden gödsel (dynga) som kunde spridas på åkrarna, men det var i själva verket urinen från boskapen som var den viktiga råvaran i framställning av salpeter. Och urinen kom åkrarna till godo bara den tid då korna vistades på trädesåkrarna.

Hattarnas krig (1741–1743) inleddes mot Ryssland av ett revanschlystet men militärt illa förberett Sverige i en olycksalig kombination av övermod och oförstånd. Sampsa Hatakka disputerade 2019 på en avhandling om kronans magasinsystem under uppbyggnaden av fästningen Sveaborg (1747–1756), och han har också i andra sammanhang uppmärksammat den ritorkade rågens utmärkta lagringsegenskaper. I sitt bidrag i antologin tar han upp arbetet med att kort inför och under krigets fem första månader ombesörja bakning och transport av bröd för den i Finland mobiliserade svenska arméns behov. Han kan visa hur Sverige, eftersom krigsledningen underlät att beakta den östra riksdelens begränsade möjligheter till storskalig produktion och distribution av bröd, hade förlorat kriget redan innan det inleddes. Bakning av bröd inom den västra riksdelen och transport till Finland kunde inte kompensera underskottet på bröd. Hatakkas studie kastar nytt ljus över ett krig som har kommit nästan ingen forskning till del på mycket länge.

Förhållandena i två byar i södra Finland (Hyvinge och Kytjärvi) studeras ur ett långtidsperspektiv (cirka 1550–1750) av Anu Lahtinen. Hon vill synliggöra effekterna av centralmaktens krav på lokalsamhällets resurser i form av skatter och manskap. Eftersom hon inte gett sig i kast med den arbetskrävande uppgiften att visa exakt vilka resurser som togs ut, eller när och under vilka former det skedde i de två byarna, förlorar under-

8. Ebba Waaben, *Christian 4.s salpeterværker* (København 1995).

sökningen som i hög grad bygger på annan forskningslitteratur, särskilt lokalhistoria, tyvärr i skärpa och blir en illustration och bekräftelse av ett allmänt elände under en militärstat som krävde mer än vad resurserna tillät. Vi får veta att förhållandena i de två byarna verkar ha varit just så svåruthärdliga som de generellt var i ett lokalsamhälle, särskilt om orten hade oturen att ligga invid en större landsväg.

Juha-Matti Granqvists uppsats bygger på hans doktorsavhandling vid Helsingfors universitet från år 2016. Han synliggör en spännande utveckling från en initial situation då en liten kuststads borgerskap plötsligt ställdes inför den överväldigande uppgiften att leverera förnödenheter till det gigantiska fästningsbygget Sveaborg som inleddes 1747. Början var knagglig men utsikterna på längre sikt goda i en framgångsrik anpassningsprocess. I början av 1800-talet hade staden fått ett militärstadsborgerskap (*military town bourgeoisie*) som var perfekt anpassat för uppgiften att förse fästningen med förnödenheter.

Till dem som rätt nyligen försvarat en avhandling om fästningsbygget Sveaborg hör också Sofia Gustafsson.⁹ Hon tar i sin uppsats fasta på den omfattande inkvarteringen av soldater i Helsingfors och den mångdimensionella interaktion mellan civilt och militärt som den påtvingade militära närvaron gav upphov till. Konflikter kunde självfallet inte undvikas men vardagen förlöpte ändå påfallande fredligt. Stadens invånare saknade inte tidigare erfarenhet av officerare och manskap som flyttade in i hemmen, och till en befolkning med två ryska ockupationer i det kollektiva närminnet förmedlade soldaterna en känsla av trygghet. Den allra viktigaste orsaken till att stadsborna accepterade att ha de här tillfälliga helsingforsarna så nära inpå sig 24/7 torde enligt Gustafsson ändå ha varit de goda möjligheterna att sälja varor och tjänster till dem som öppnade sig.

En starkare ambition att synliggöra tidigare forskning skulle ha gjort antologin gott och bidragen är av något ojämn kvalitet. Sammantaget demonstrerar de ändå på ett övertygande sätt hur mycket militärhistorisk forskning kring ett område som låg i det tidigmoderna Europas periferi har att erbjuda också en internationell läsekrets.

Nils Erik Villstrand

9. Sofia Gustafsson, *Leverantörer och profitörer. Olika geografiska områdets och sociala gruppers handel med fästningsbygget Sveaborg under den första byggnadsperioden 1748–1756* (Helsingfors 2015).